

PhD értekezés tézisei

DIÓSZEGI LÁSZLÓ

VÁLSÁG ÉS INTEGRÁCIÓ

**GAZDASÁGI EGYESÍTÉSI TERVEK A DUNA-MEDENCÉBEN
AZ 1929–1933. ÉVI VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN
ANGOL KÜLÜGYI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN**

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
2013

Bevezető

A Duna-medencei integrációs terveknek meglehetősen nagy irodalmuk van, és ezen elképzelések felelevenítése hasznos lehet napjaink folyamatainak megértésében is. Kutatásaim azokra az 1929–33-as gazdasági világválság alatt született elképzelésekre irányultak, amelyek – a meglehetősen nagyszámú integrációs tervezetek mellett – mindeddig nem kerültek a kutatások fókuszába.

A disszertáció a magyarországi szakirodalomban eddig nem feldolgozott angol diplomáciai iratok alapján mutatja be a harmincas évek francia-német vetélkedését a Duna medencéért.

Munkám során a hazai és az angol nyelvű szakirodalom mellett áttekintettem a Magyar Országos Levéltár vonatkozó iratait, a londoni Public Record Office-ban a Prime Minister's Office és a Foreign Office témával foglalkozó dokumentumait és az ezeket közlő forráskiadványokat.

A Duna-medence a XX. század elején

A Duna medencét keletről és nyugatról határoló orosz és német népesség potenciálisan, majd a napóleoni háborúktól, illetve a német egység megszületésétől kezdve gyakorlatilag is befolyásolója volt a területnek. A térségben egyetlen olyan nemzet sem élt, amely létszámát tekintve akárcsak megközelítette volna a két szomszédos hatalom népességét. A lélekszám még együttesen sem érte el Németországot, meg sem közelítette az Orosz Birodalomét és a sajátos etnikai keveredés még az adott népesség politikai értékét is csökkentette. A Duna-medence népeit a XX. század elején Osztrák-Magyar Monarchia foglalta politikai keretbe.

A nemzeti ébredés korszakában a Monarchia majd minden népe elégedetlen volt az államalakulatban elfoglalt státuszával. Vagy a függetlenség kivívásának igényével léptek fel – mint a magyarok – vagy a szomszédos nemzeti államhoz kívántak csatlakozni, - mint a románok – vagy pedig a Monarchián belül kívántak vezető szerepet elérni – mint a csehek és a horvátok.

A térség külpolitikai veszélyeztetettségének, az államalakulat európai egyensúlyban betöltött szerepének és dinamikus gazdasági növekedésének köszönhetően azonban a Monarchia kohéziója sokáig erősebbnek bizonyult a nemzetiségek feszítő erejénél. Várható volt azonban, hogy a fenti tényezők akár csak átmeneti megszűnése is utat enged az egyre erőteljesebben jelentkező nacionalista tendenciáknak.

Az esedékes átrendeződés az első világháború után következett be. Az Osztrák-Magyar Monarchiát hét részre darabolták föl. Egyes területeken új államok születtek, más részeket a már meglévő kisállamokhoz csatolták.

A világháború utáni határok ugyan jobban megfeleltek az etnikai követelményeknek, de mivel kevert népességű területeken húzódtak keresztül az összefüggő idegen nemzeti testeket is magukba zárták, és csak úgy alakulhattak ki, hogy számos jogos nemzeti igényt nem méltattak figyelemre. Így a térség immár évszázados problémája csupán más előjelet kapott.

Az új határok Közép-Európa gazdasági életében is súlyos problémákat okoztak. Míg a világháború előtti határok nagy része a gazdasági egységekhez és a földrajzi adottságokhoz igazodott, az új országhatárok gazdaságilag és földrajzilag szorosan egymáshoz tartozó egységeket választottak szét és szétaprózták a térség gazdasági egységét. A Monarchia korábbi közös vámterületén hét állam őrizte féltékenyen vámhatárait.

A Duna-medence országai a világháborút követő káosz után csak külföldi kölcsönök és tőkeimport segítségével remélhették gazdaságuk beindítását. A szanálás a húszas évek közepén történt meg, aminek eredményeként az évtized második felében mindenhol fellendülés kezdődött, amelynek az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság vetett véget.

A válság különösen súlyosan érintette az éppen hogy növekedésnek indult Duna-völgyi államok gazdaságát. A Duna-medence országainak prosperitása két pillérre, a nyugati tőkeimportra, valamint a kedvező agrárárakra épült. Az európai bankcsődök nyomán a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt visszavontak, a válság okozta túlkínálat miatt az agrártermékek árának drasztikus csökkenése következett be.

A világgazdasági válság a Duna-medencében véget vetett a húszas éves növekedési periódusának és egyúttal megkérdőjelezte az autarkias nemzetgazdaság koncepcióját, amelynek alapján a térség egymástól elzárkózó kisállamai az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után berendezkedtek.

A világgazdasági válságnak mélyreható politikai következményei voltak, amelyek a Duna-völgyi országok életében és a nemzetközi politikában egyaránt jelentkeztek.

A nagyhatalmak közül Franciaország volt az, amely a világháború után a Duna-medencére a legjelentősebb befolyást gyakorolta. A francia-német megbékélési politika betetőzéseként aláírt Locarnói szerződések azonban csak Németország nyugati határait garantálták és Párizsban attól tartottak, hogy Németországban olyan erők kerekedhetnek felül, amelyek a külpolitikában is érvényesíteni akarják gazdasági erőfölényüket. Franciaország ezért valamiféle szélesebb biztonsági rendszer kidolgozásán fáradozott. Fel kellett tegye azt a kérdést is, hogy vajon a kisanant az új körülmények között elég erős lesz-e az aktivizálódó

Németország visszaszorítására, és hogy nem lenne-e célszerű egy olyan politikai rendszer kidolgozását szorgalmazni, amelyben a Duna-medence valamennyi állama helyet kapna.

Anglia tartózkodó volt a kontinens problémáit illetően, de az eseményeket követve kényesen vigyázott arra, hogy az európai egyensúly ne bomolhasson meg. Feltételezhető volt, hogy támogat minden olyan kezdeményezést, ami ennek az elvnek az érvényesülését segíti, és ellenezni fog minden olyan tervezetet, amely hegemonisztikus törekvéseket foglal magába.

Németország a több mint tíz esztendő passzivitás után kezdeményezőként lépett fel a térségben. Aktivitásának célja az volt, hogy a túltermeléssel küzdő ipara számára újra biztosítsa a hagyományos közép-európai felvevő piacot és ezzel ismét megerősítse Németország gazdasági jelenlétét a térségben.

A világgazdasági válság a közép-kelet-európai térség államait is arra készítette, hogy revízió alá vegyék a világháború és a Párizs környéki rendezések után kialakított politikájukat. Az aktivizálódó Németország szomszédságában az utódállamok vezetőinek is be kellett látni, hogy a külpolitikai veszélyeztetettség nagyobb, mint amilyennek a háború utáni különleges helyzetben hitték, s arra is rá kellett döbenniük, hogy a megosztott Duna-medence még francia támogatással sem tud ellenállni egy esetleges német expanciónak. A gazdasági válság arra a felismerésre készítetett, hogy az egykori nagytér-gazdaság mégiscsak valami biztonság volt a kiszámíthatatlan csapások ellen. A következtetések egy irányba mutattak: az eddigi elzárkózás helyett külpolitikai és gazdasági tekintetben nyitottabb politikát kell folytatni.

A Mitteleuropa tervek

A gazdasági világválság alatt született német elgondolások a Németország keleti irányú nagyhatalmi terjeszkedését célzó Mitteleuropa tervek reinkarnációjaként értékelhetők.

A Mitteleuropa tervezetek célja Németország világhatalmi törekvéseinek biztosítása volt oly módon, hogy a Birodalom gazdasági hatalma alá vonja a Baltikumtól Triesztig és a Fekete tengerig húzódó ún. Köztes-Európát, amely Törökországgal kiegészülve a kisázsiai területeket is magába foglalhatta.

Az I. világháború alatt született programok, Bethmann Hollweg kancellár, Eric von Falkenhayn tábornok és Friedrich Naumann lutheránus teológus elképzeléseinek alapgondolata, azaz a német vezetésű európai gazdasági szövetség koncepciója az összes tervezetben megjelent. Különbségek, amelyek szorosan kapcsolódtak a világháborúban elért hadi sikerekhez, vagy éppen kudarcokhoz a szövetség kiterjedésében és a megvalósítás

módozataiban voltak. Az elképzelések megvalósulására azonban az 1918. márciusi breszt-litovszki békeszerződés megkötéséig kellett várni, amikor Németország és Ausztria-Magyarország létrehozta a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő „keleti impériumot”. Végül a német terjeszkedéstől tartó Magyarország, a német nagyiparosok és a porosz agrár lobb ellenzése, a Lengyelország státuszával kapcsolatos vita és legfőképp a kedvezőtlen harctéri fejlemények, majd a központi hatalmak összeomlása miatt megghiúsult a Mitteleuropa megteremtésének álma.

A Briand-terv, az agrárblokk és a német–osztrák vámunió

Aristide Briand francia miniszterelnök Coudenhove Kalergi grófnak, a Páneurópa mozgalom elindítójának elképzeléseit felhasználva 1929. szeptember 5-én a Népszövetség Közgyűlésének 10. jubileumi ülésén egy újfajta európai összefogás körvonalait vázolta fel. Beszédében összefogásra buzdított és azt indítványozta, hogy 27 európai ország hozza létre az európai uniót.

A terv indítékai között egyaránt megtalálhatók Franciaország tengerentúli és Európa-politikai megfontolásai. Franciaországot nyugtalanította az Egyesült Államok világgazdasági fölénye és tervezetével egy európai ellensúly kialakítását szerette volna elérni. A Briand-terv Európa-politikai törekvéseit illetően a cél Franciaország biztonságának megteremtése volt. Briand érzékelte, hogy a locarnói szerződés önmagában nem elegendő a béke hosszú távú megőrzéséhez, és a páneurópai javaslattal saját megbékélési politikáját szerette volna európai méretekre szélesíteni.

A tervet az Egyesült Államok és a Szovjetunió ellenezte, mert Briand kihagyta őket a Páneurópából. Angliának nem tetszett a túlzott francia térnyerés, az Egyesült Államoktól gazdasági tekintetben erősen függő Németország pedig nem értett egyet az elgondolás Amerika-ellenes élével. A Briand-tervet a kisállamok sem támogatták. Az elgondolás túlzottan francia volt ahhoz, hogy a többi nagyhatalom támogassa, és túlzottan nagyhatalmi ahhoz, hogy a kisállamok egyetértsenek vele.

A közép-kelet-európai térség agrárfeleslegének értékesítését segítő agrárkartell létrehozásának ötletét a Briand-terv indukálta. Az elgondolás megghiúsulását két tényező okozta. Az egyik a magát regionális nagyhatalomnak előléptető Csehszlovákia burkolt ellenzése volt. Beneš, aki többször érvelt a közép-európai összefogás mellett, csak olyan együttműködést volt hajlandó elfogadni, amelyben Prága vezető szerepet tölthetett be. Az agrárblokkot a Csehszlovákia szemében mindig veszélyes Magyarország kezdeményezte, a

„rivális szövetséges” Lengyelország szerepe pedig meghatározó lett volna az alakulatban. Ez elég volt ahhoz, hogy Beneš megakadályozza a szervezkedés kibontakozását annak ellenére, hogy annak létrejötte éppen Csehszlovákia legfőbb mumusának, Németországnak a céljait keresztezte volna.

Az agrárblokk kudarcának másik oka a térség gazdasági gyengeségéből fakadt. A terület országai még egymással összefogva sem érezhették magukat biztonságban és végül engedtek a gazdaság szigorú realitásainak. A blokkot megakadályozni kívánó Németország felvevő piacát a szövetség országai még rövidtávon sem nélkülözhatték, ezért az összefogás csak illúzió maradt.

Az 1931. március 19-én bejelentett német-osztrák vámunió valósággal sokkolta a nemzetközi politikát. A tervezet jól illeszkedett abba a külpolitikai stratégiába, amelyet Stresemann 1930-ban hirdetett meg. A program legfontosabb eleme a német gazdasági fölény megteremtése volt, amellyel kiszoríthatta a rivális Franciaországot a Duna medencéből.

Franciaország, annak ellenére, hogy a vámunióknak a nagyhatalmi törekvések mellett válságkezelő és piacszerző céljai is voltak az akciót nem gazdasági, hanem politikai kérdésnek tekintette. Úgy ítélte meg, hogy a terv az Anschluss felé tett első lépés, sérti a békeszerződést és a 1922 évi októberi genfi jegyzőkönyvet. A tervezet azért is okozott idegességet Párizsban, mert a követi jelentésekből kiderült, hogy Budapest, sőt Bukarest és Belgrád is fontolóra veheti a csatlakozást, ami már egy jelentős tömörülés rémképét vetetette fel a Quai d’Orsay-n.

Nem véletlen, hogy Briand párhuzamot vont az 1917-es Mitteleuropa tervezet és a vámunió között, amivel nyilvánvalóvá tette, hogy Párizs a német nagyhatalmi ambíciók újraéledésének tekinti az egyesülési szándékot és minden eszközzel megakadályozza azt.

Berlinnek korábban sem lehettek kétségei a francia álláspontot illetően, azonban abban bízhatott, hogy a szabadkereskedelmi elvekkel szimpatizáló angol politikusok támogatását elnyerheti. A kontinensen folyó küzdelmeket a partvonalról szemlélő Angliában különösen a külügyminisztériumi elemzők hangsúlyozták, hogy a versailles-i békerendszer korrekciókra szorul. Felhívták a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a Közép-Európában való együttes német gazdasági és francia politikai jelenlétből fakadt, és ami már rövidtávon is konfliktusok sorozatához vezethetett. A brit diplomáták közül többen is úgy ítélték meg, hogy Németország illetve Magyarország jogos igényeinek kielégítése nélkül nem teremthető meg a tartós európai béke.

A Kereskedelmi Minisztériumban sem kifogásolták a német-osztrák vámszövetség megalakítását, mert attól az európai kereskedelem fellendülését várták. A Duna-völgy

„balkanizálása” azaz feldarabolása nem tetszett a hagyományosan szabadkereskedelmi elveket valló brit politikusoknak. A vámunió az egységesedő európai tér irányába mutatott, ezért nem volt az angol gazdaságpolitika ellenére.

Annak, hogy Anglia mégsem támogatta a vámuniót több oka volt. Leginkább az, hogy London el volt foglalva saját birodalmi problémáival és nem érezte úgy, hogy a számára közömbös európai kérdésekben különösebben exponálnia kellene magát. Ily módon London hosszas mérlegelés után a rövidtávon kevesebb problémát okozó megoldást választotta, és Franciaországot támogatva a státus quo változatlansága mellett döntött.

Franciaország természetesen azonnal akcióba lendült. Párizs támaszkodhatott a jóvátételi fizetésekből felhalmozott óriási arany és valutatartalékaira és kölcsönökkel térítette el a meginogni látszó Duna-völgyi államokat a német pályától. A bilaterális tárgyalások mellett sebtében összeállított saját tervezettel is előállt. A „Plan Constructif” preferenciális rendszere új irányba terelte az együttműködési elképzeléseket és a leggyengébb láncszemnek tartott Ausztriának speciális előnyöket is biztosított volna.

A preferenciális rendszer azonban ekkor még Anglia határozott elutasításába ütközött. London hallani sem akart a legnagyobb kedvezmény elvének feladásáról, ezért mereven elzárkózott Párizs felvetésétől.

Olaszország ellenezte ugyan a vámuniót, de a Németországgal való perspektivikus együttműködés esélyeit sem akarta kizárni. Vonakodott azonban a határozott véleménynyilvánítástól, a vámuniós konfliktusban a „tartózkodó érdektelen” szerepét játszotta és a zavarosban halászva próbált meg előnyökhöz jutni.

Csehszlovákia állásfoglalása nem lehetett kétséges. Prágát, aki Franciaország legfőbb szövetségese volt megrémítette Németország aktivizálódása, ezért fel sem merült, hogy a vámunió esetleges gazdasági előnyeit, vagy a csatlakozás esélyeit latolgassa. Beneš csehszlovák külügyminiszter kijelentette, hogy ő és országa nem fog tolerálni egy olyan gazdasági uniót, amely valójában a német hegemoniát jelenti, mert az Csehszlovákia végét jelentené.

Az osztrák–német vámunió sorsa ezután nem lehetett kétséges. A várható fejleményekre való tekintettel 1931 szeptemberében a két ország saját maga bontotta fel a szerződést.

A Beneš terv, az olasz-osztrák-magyar integráció terve és az angol vámuniós elképzelés

A gazdasági válság a Duna-medence országainak politikusait is arra ösztönözte, hogy felülvizsgálják szomszédság politikájukat és keressék a gazdasági együttműködés lehetőségét. A kooperáció szándéka azonban inkább a szakértői szinten volt őszinte és feltétel nélküli.

Allen Leeper, a befolyásos angol külügyi tisztviselő, a British Council későbbi megalapítója Beneš csehszlovák külügyminisztert Európa legnagyobb politikai hazudozójának nevezte. A diplomáciában szokatlan kijelentés a politikus többször átalakított dunai tervezetének bírálata volt. Beneš 1931 őszen bemutatott tervét nem az önzetlen együttműködési szándék, hanem Csehszlovákia regionális hatalmi ambíciói és a német veszély miatti félelem hívta életre.

A Beneš terv kritikus pontja Magyarország és Ausztria részvételének kérdése volt. A külügyminiszter pontosan tudta, hogy nélkülük nem hozható létre életképes gazdasági alakulat a térségben, de Budapest és Bécs bevonásának alapfeltétele az volt, hogy azok elfogadják Csehszlovákia vezető szerepét az unióban. Ez nem csak az érintett országokban keltett visszatetszést, de Anglia és Franciaország rosszallását is kiváltotta.

Beneš gazdasági tervezetét leghevesebben Németország ellenezte. Berlin kénytelen volt elállni a német-osztrák vámunió gondolatától, de ez nem jelentette azt, hogy végleg passzivitásba vonult. A francia-német megbékélés szelleme ekkor már végképp továtűnt, és a Wilhelmstrassén nem csekély gyanakvással figyelték Beneš francia orientációjú gazdasági egyesítési tervét.

Az egyre aktivizálódó Olaszország sem nézte jó szemmel a részvétele nélkül tervezett közép-európai kollaborációt. Kánya Kálmán berlini magyar követ arra emlékeztetett, hogy a béketárgyalásokon a nagyhatalmak közül elsősorban Olaszország forszírozta a Monarchia feldarabolását, hogy ezáltal legalább egy nagyhatalmi szomszédjától szabaduljon. Természetes tehát, hogy Olaszország nem kívánt határos lenni semmilyen újabb gazdasági és politikai tömörüléssel.

A leendő gazdasági és politikai unió kohézióját illetően sokat mondó nyilatkozatról számolt be az egyik angol követi jelentés. Bohumír Bradáč, csehszlovák mezőgazdasági miniszter a jugoszláv-román kooperációt a csehszlovák nép magas kulturális szintjére hivatkozva utasította el, amely nem összehasonlítható a jugoszláv, román, vagy lengyel színvonallal. Bradáč miniszter elszólását a korszak gőgös nacionalizmusának érzékletes példaként tarthatjuk számon.

Magyarország tartózkodásával, Ausztria érdektelenségével, Olaszország és Németország határozott ellenkezésével szemben kevés volt a bizonytalan francia támogatás. A csehszlovák külügyminiszter a kedvezőtlen fogadtatás miatt elállt attól, hogy elképzeléseit hivatalosan is a kormányok tudomására hozza.

A Beneš-terv olasz ellenzése azonban nem jelentette, hogy a Palazzo Chigi közömbösen viseltetett a térségben lezajló eseményeket illetően. Az olasz kormány ekkor már évek óta dolgozott egy olasz–magyar–osztrák együttműködés tervezeten. Bethlen István volt miniszterelnök 1932. január 14-i római látogatásán találkozott Mussolinivel és kijelentette, hogy bár nem hivatalos minőségben érkezett az olasz fővárosba, felhatalmazása van arra, hogy egy Olaszországot és Magyarországot egyaránt érintő fontos politikai kérdésben a kormányzó és a magyar kormány tudtával és hozzájárulásával konkrét javaslatot tegyen. Bethlen kifejtette, hogy az export beállítottságú magyar gazdaság képtelen elhelyezni terményeit, ezért katasztrofális helyzetbe került. Az egyedüli megoldás egy Magyarország, Olaszország és Ausztria között létesülő vámunió lenne. Mussolini közölte, hogy Bethlen terve teljesen megfelel politikai elgondolásának. A magyar ex-miniszterelnök korábban Bécsben is eredményes tárgyalásokat folytatott elképzeléséről, aminek megvalósításához kedvező előjelekkel foghatott neki.

A folytatás azonban nem bizonyult ilyen egyszerűnek. A római tárgyalások után néhány nappal Ausztriában kormányválság kezdődött és az osztrákok mind Bethlennel, mind Mussolinivel közölték, hogy az együttműködés legmesszebb a Brocchi-féle rendszer kiszélesítéséig terjedhet, a vámunió megvalósítására nem látnak lehetőséget. Hasonló nyilatkozatot tett a budapesti német követ is.

A Duna-medence gazdasági rekonstrukciójáról Angliának is megvoltak a maga elképzelései. A belpolitikai nehézségek és a gondot okozó domíniumok miatt azonban Közép-Európa nem állhatott a brit diplomácia érdeklődésének centrumában. A hagyományos egyensúly politika elemei mégis befolyásolták a külpolitika irányítóinak lépéseit. Anglia közép-európai politikájának fő célja az volt, hogy elkerülje a kontinentális hatalmak Duna-völgyi rivalizálását.

London számára nem volt kívánatos Németország kizárólagos térhódítása a Duna medencében, ezért ellenezte a német-osztrák vámuniót. Ugyanakkor Berlin teljes kiszorulást sem tartotta jónak, hiszen ez az amúgy is megerősödő német náci párt hatalomra kerülését jelenthette. Anglia tehát a francia-német versengésben egyfajta egyensúlyi helyzet megteremtésén fáradozott.

Így történhetett, hogy szinte le sem tűnt a diplomáciai szintéről Beneš külügyminiszter terve, amikor a Foreign Office munkatársai dolgoztak ki új konstrukciót. A terv a zátonyra futott osztrák–német vámunió és a többi csirájában elhalt tervezet helyébe lépve fellendíthette a Duna-völgyi országok vegetáló gazdaságát. Az angol külügyminisztérium javaslatát természetesen konkrét brit gazdasági érdekek is inspirálták. Közép-Európában a maga 80,5 millió fontjával még mindig Anglia volt a legnagyobb tőkebefektető, lényegesen megelőzve az 51,4 milliót felmutató Franciaországot. Nem lehetett kétséges, hogy a Foreign Office javaslata a Közép-Európában befektetett brit tőke megmentését is célozta. A javaslatban mindamellett nem volt nehéz észrevenni az egyensúlypolitikai megfontolásokat. Londonban ugyanis részint a túlzott francia térnyeréstől tartottak, részint attól féltek, hogy a közép-európai gazdasági káosz Németország keleti terjeszkedését segíti elő.

A javaslat Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Bulgária vámunióba való tömörülését célozta. A gazdasági kooperáció jellegét tekintve az előzmények ismeretében nem lehetett kétséges, hogy London ellenez bármely Duna-völgyi preferenciális rendszert, mert annak bevezetése esetén a nagyhatalmaknak le kell mondaniuk a legnagyobb kedvezmény jogáról. Egy ilyen lemondás részint összeférhetetlen volt a még mindig szabadkereskedelmi elveket valló brit gazdaságpolitikával, részint a domíniumok érdekeit sérthette, amelyek a maguk részéről továbbra is ragaszkodtak volna a legnagyobb kedvezmény elvének fenntartásához.

Az angol jegyzékre mind Berlinből, mind Rómából elutasító válasz érkezett.

A németek elutasító válasza elsősorban gazdasági megfontolásokon alapult. A német gazdaságpolitika alaptétele volt, hogy Dél-Kelet-Európát Németország elsőszámú exportterületévé kell tenni, így a Wilhelmstrassén a készülő vámuniót német érdekekbe ütközőnek ítélték. A negatív döntésben a gazdasági indokok mellett nem jelentéktelen politikai tényezők is szerepet játszottak. Az angolok már a tervezéskor kijelentették: az új rendszer a megghiúsult német–osztrák vámuniót is pótolná. S ha a németek a vámunió kérdését nem is tarthatták napirenden, arról hallani sem akartak, hogy Ausztria problémáit Németország kizárásával oldják meg.

Az olasz elutasítás sem lehetett kérdéses, hiszen az angol vámuniós terv a formálódó olasz–magyar–osztrák blokkot veszélyeztette. A jegyzék megérkezése előtt néhány nappal tárgyalt Mussolini és Grandi Bethlen Istvánnal a Brocchi-féle rendszer kiszélesítéséről. Az angol tervezet megvalósulása az olasz vezetéssel létrejövő formáció kudarcát jelentette volna.

Párizs először pozitívan reagált. Robert Coulondre, a francia Külügyminisztérium Kereskedelmi osztályának vezetője arról tájékoztatta Lord Tyrrell angol követet, hogy a

francia kormány nincs ellene a dunai vámunió létrehozásának. Hozzátette azonban, hogy a terv kivitelezését a közeli jövőben elképzelhetetlennek tartja.

A londoni javaslat az érintett országok körében sem bizonyult rokonszenvesnek. Ausztriában minden olyan vámuniós javaslatot elleneztek, amelyből Németországot kizárták. Budapesten és Prágában tartottak attól, hogy a döntően agrárjellegű unió csak fokozza a súlyos gondokat, mert Románia és Jugoszlávia bevonása jelentősen növelte volna a térségben felhalmozódott amúgy is kezelhetetlen mennyiségű gabonafelesleget. Belgrád az egykori Habsburg Monarchia feltámadását látta a tervezetben, ezért ellenezte azt.

Az elutasító álláspontok nem ejtették kétségbe Londont. Az elutasítások kapcsán az egyik diplomata elemzésében azokat természetesnek vélte, ugyanakkor a kibontakozás érdekében elengedhetetlennek tartotta a vámunió megvalósulását.

„Egyedül mi vagyunk abban a helyzetben, hogy olyan rendezést javasoljunk, amely miközben sérti az osztrák pángermanistákat, elszegényíti a csehszlovák gazdákat, és romba dönti a magyar iparosítók reményeit, kétségtelenül prosperitást ígér a közép-európaiak hatalmas többségének. (...) Ha a dolgok jelen állásuk szerint folynak tovább és a változásnak semmilyen jele nem tapasztalható, nemsokára az osztrák pángermanisták, a cseh gazdálkodók és a magyar iparosítók mind ugyanazon leveses konyha különböző ablakainál állnak majd sorba.”

Ennek megfelelően a Foreign Office diplomatái tovább dolgoztak a tervezet megvalósításán. Az angol vámuniós javaslat csak 1932. március 11-én került le a napirendről, több mint egy héttel az után, hogy a frissen kinevezett francia miniszterelnök, André Tardieu meghirdette dunai együttműködési tervezetét.

Csúcspont és visszaesés: a Tardieu-terv

André Tardieu március 2-án memorandumban fordult az angol és az olasz kormányhoz, amelyben a Duna-völgyi országok összeomlás közeli gazdasági állapotát leírva rámutatott arra, hogy a válságkezelés London által javasolt módja - az érintett országok vámuniója - mind politikai, mind gazdasági tekintetben leküzdhetetlen akadályokba ütközik, ezért Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia közötti preferenciális rendszer megvalósítását javasolta.

A francia miniszterelnök abban bízott, hogy Franciaország tőkeereje valamint London és Róma támogatása elegendő lesz terve megvalósításához, ezért Németországot nem is

tájékoztatta elképzeléseiről. Angol nyomásra később ezt megtette, de a meghirdetés nagyhatalmi arroganciája utóbb megbosszulta magát.

A Tardieu-terv Németországot nehéz helyzet elé állította. A javaslat ellenzése nem lehetett kétséges. Néhány hónappal a lausanne-i konferencia előtt a Wilhelmstrasse politikusai azonban nem szívesen vállalkoztak egy nyílt francia–német összecsapásra. A német külpolitika vezetői viszont tartottak attól, hogy Franciaország valóban képes lesz a terv megvalósítására.

Németország a terv megakadályozására szövetségeseket keresett. Berlin figyelme elsősorban Róma felé fordult. A német politikusok minden lehetőséget megragadtak arra, hogy az olasz kormánnyal való teljes nézetazonosságukat kifejezzék. A március 15-én adott hivatalos német válaszban is egyre-másra előtűnik, hogy a német elképzelés az olasz felfogással egyetértésben, sőt, egyes esetekben az olasz kormány óhajának figyelembevételével született meg.

A német taktika másik eleme a készülődő francia szövetség egységének megbontására irányult. Németország gazdasági erejét kihasználva kedvezményes vámokon alapuló kereskedelmi szerződések megkötését ajánlotta fel Ausztriának, Magyarországnak és Romániának.

Csehszlovákia a Tardieu tervet támogatta, hiszen a koncepció megerősítette volna Csehszlovákia Duna-medencei vezető szerepét, egyben biztosította volna Németország távoltageit a térségtől. Az angolok kérésére azonban a Duna-völgyi preferenciális rendszert megvitató konferenciára első körben nem hívták volna meg az érdekelt országokat és egyoldalú kedvezményeket biztosítottak volna Ausztriának és Magyarországnak. Benešnek nem tetszett a Duna menti országok részvétele nélküli találkozó, mert ez csökkentette volna Csehszlovákia eddigi meghatározó szerepét. Ausztria és Magyarország kiemelését a kisantant érdekeibe ütközőnek tartotta és ezért hevesen ellenezte.

A jugoszláv miniszterelnök 1932. március 23-án a belgrádi szenátus előtt tartott beszédében összegezte kormányának hivatalos és a kisantant országok vezetőivel is egyeztetett álláspontját a francia tervvel kapcsolatban. Kiemelte, hogy a tervezetnek semmiféle politikai tartalma nem kívánatos, és fel sem merülhet az Osztrák-Magyar Monarchiára utaló bármilyen restauráció. A tervnek kizárólag a Duna menti országokra kell korlátozódnia. Marinkovics véleménye szerint kerülendő volt a nagyhatalmak részvétele, mert az a dunai gazdasági megegyezésnek „erős politikai színezetet adna”. A miniszterelnök azt is kiemelte, hogy a Duna menti államok között kötött kétoldalú egyezmények nem

akadályozhatják meg, hogy a szóban forgó országok gazdasági kapcsolatokat tartsanak fenn a Duna-medencén kívüli partnereikkel.

Tardieu kezdeményezését a román diplomácia is fenntartással fogadta. Bukarestben attól tartottak, hogy a francia tervben való részvétellel a német gazdasági kapcsolatokat teszik kockára. Tardieu a németekkel való gazdasági együttműködéssel kapcsolatban kérdőre vonta Titulescu genfi román követet, aki azt válaszolta, hogy Romániának nem áll érdekében, hogy eltávolodjék nagy szövetségesétől, de az sem, hogy Németországot ellenségei között tudja.

Az osztrák sajtó nagy érdeklődéssel fogadta a francia javaslatot, azonban minden ellenségeskedés nélkül megjegyezte, hogy Ausztria nem vehet fontolóra olyan kedvezményi rendszert, amelyben nem szerepel Németország. A válságos helyzetben lévő ország kormánya azonban nem volt abban a helyzetben, hogy alapos vizsgálat nélkül elutasítsa a nagyhatalmi kezdeményezést. Bécs mindent elkövetett annak érdekében, hogy a tervezetben a legsúlyosabb gazdasági helyzetben lévő Ausztria preferált státuszát elérje és sikeresen interveniált Londonban.

A budapesti kormánykörökben a Tardieu-terv egyhangúan kedvező fogadtatásban részesült. Walko Lajos külügyminiszter Magyarország szempontjából három kérdést tartott kiemelkedően fontosnak. A Duna-völgyi együttműködést elfogadva hangsúlyozta, hogy Magyarországnak a dunai országokon kívül is folytatnia kell a piacok felkutatását. Walko felhívta a figyelmet Magyarország központi elhelyezkedésére, ami a tranzit szállítások miatt különösen előnyös lehet a térség gazdasági fellendülése esetén. Végül kiemelte, hogy bármely gazdasági együttműködés elengedhetetlen feltétele a térség pénzügyi szanálása, ami viszont nem csupán a Duna-medence problémáit oldaná meg, hanem jótékony hatással lenne Európa gazdaságára is.

A Tardieu-terv meghirdetését követő első olasz állásfoglalások nem voltak elutasítóak. Grandi kijelentette, hogy Olaszország nem fogja magát távol tartani semminemű konstruktív Duna-völgyi gazdasági alakulattól. A külügyminiszter ugyanakkor hozzátette, hogy számít Németország kollaborációjára is.

Róma számára valójában azonban nem volt kíváncsi sem Párizs, sem Berlin Duna-medencei jelenléte. Grandi nem támogatta ugyan a francia tervet, de a német követtel folytatott beszélgetésén a német-olasz együttműködésre vonatkozó javaslatot is visszautasította. A külügyminiszter kijelentette: az olasz politika nem azért határolódott el Franciaországtól, hogy rögtön Németország árnyékába kerüljön. Grandi úgy ítélte meg, hogy Párizs politikai, Berlin gazdasági előnyöket remélve aktivizálódott a dunai térségben.

Olaszország azért tartott Párizs és Berlin aktivizálódásától, mert az Róma Duna-medencei ambícióit veszélyeztette.

Tardieu Róma megnyerése érdekében Paolo De Michelis, genfi olasz megbízottal folytatott tárgyalásán felvetette, hogy Franciaország kész támogatni Olaszország törvényes igényeit a Vörös-tengeren. A tapasztalt politikus kiválóan érezte, hogy mely ponton lehet Róma érdeklődését felkelteni. Nyilvánvaló volt, hogy míg Franciaországnak a keleti biztonság, Olaszországnak a gyarmati kérdés jelenti a legfontosabb problémát. Tardieu ajánlata mégis válasz nélkül maradt. Valószínűsíthető, hogy a tárgyalásokkal Róma meg akarta várni a közelgő választásokat.

A francia-olasz megegyezés tehát nem jött létre, ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy Olaszország egyedül nem képes arra, hogy a Duna-medence országait magához kapcsolja. A Tardieu tervre adott olasz és a német válaszcímekből az is kiderült, hogy Róma és Berlin között jelentős nézetazonosság van, ami akár egy formálódó szövetséghez is vezethetett.

Anglia birodalmi megfontolások miatt korábban nem volt hajlandó eltekinteni a legnagyobb kedvezmény rendszerétől, ezért minden preferenciális rendszerre épülő összefogást ellenzett. 1931. szeptember 21-én azonban London letért az aranyalapról, amit hamarosan a font leértékelése, majd a szabad kereskedelem elvének feladása követett. Az angol kormány a megváltozott körülmények között március 16-i ülésén foglalkozott a Dunai kérdéssel. Az általánosan támogatott vélemény szerint Anglia hosszú távon jobban érdekelt volt abban, hogy Közép-Európa stabilizálódjon, minthogy ragaszkodjon a legnagyobb kedvezmény elvéhez. Így a kabinet, elfogadva Sir John Simon javaslatát, úgy határozott, hogy előítélet nélkül elfogadja a preferenciális rendszert, és lemond a legnagyobb kedvezmény jogáról. A kormány azonban külön határozatot hozott, miszerint a kérdésnek bármilyen pénzügyi vetülete újabb kormányzati döntést igényel. Az utóbbi határozat jelezte, hogy a brit rugalmasságnak jelentős korlátai vannak.

Anglia további Duna-medencei politikáját illetően a külügyi szakértők között sem volt teljes az egyetértés. Sir Horace Rumbold, berlini angol követ véleménye szerint Németország gazdasági és politikai befolyásának erősödése a térségben szükségszerű folyamat, és csupán logikus következménye a fennálló gazdasági viszonyoknak. Ezért Németországot, amely történeti és földrajzi okok miatt első számú partnere a térségnek, nem volna bölcs dolog természetes törekvéseiben meggátolni. Sir Orme Sargent, a Foreign Office Közép-Európai Osztályának vezetője kíváncsúnak ítélte mind az Anschluss mind a „Drang nach Osten” ellenőrzését, és ezért kifejezetten javasolt minden olyan tervezetet, amely a Duna menti államok gazdasági függetlenségét erősítette. A kiváló diplomata meggyőződése szerint a

német hegemonia semmivel sem volna kedvezőbb a franciánál, ugyanis közvetlen konfliktust okozna a gazdasági és a politikai erők között, ami legalább annyira fenyegetné a térség békés, nemzeti fejlődését, mint bármely más tényező, amely a területet Németország és Franciaország diplomáciai csatározásainak színterévé változtatja.

A Duna-völgyi rendezést támogató John Simon angol külügyminiszter egyeztetést ajánlott a franciáknak. A Tardieu és MacDonald között folytatott tárgyalásokon azonban hamar kiderült, hogy a rekonstrukcióhoz szükséges kb. 40 millió dollárt a francia miniszterelnök nemzetközi garanciával és angol pénzüzetek közreműködésével gondolta biztosítani, ami elől MacDonald mereven elzárkózott. Nagy-Britannia Duna-völgyi érdeklődése amúgy is korlátozott volt és a válság alatt szóba sem jöhetett, hogy pénzügyi áldozatot vállaljon egy számára periférikusnak számító probléma megoldásáért és kifizesse a francia térnyerés számláját.

A Duna-völgyi rendezés megvitatására összehívott londoni konferenciára utazó német delegáció feladata az volt, hogy minden áron megakadályozza a terv megvalósítását. Ez az angol támogatás meghiúsulásával nem volt nehéz, különösen azért nem, mert a bilaterális szerződések rendszerét építgető Olaszország a terv elgáncsolásához készséges szövetségesnek mutatkozott.

A válság által indukált gazdasági egységesítési tervek tehát az I. világháború alatt és az azt követő időszak hasonló integrációs elképzeléseinek sorsára jutottak: megvalósulatlan elméletként történelmi stúdiumok tárgyává lettek. A nagyhatalmi érdekek egymásnak feszülése és a nacionalizmus okozta rövidlátás megakadályozta az összefogást és képtelenné tette az államokat arra, hogy döntéseiket hosszú távú érdekeiket szem előtt tartva hozzák meg.

A gazdasági válság elmúltával Európa országainak és a térség kis államainak a megerősödött Németország nagyhatalmi ambícióival kellett számolniuk. A világháborút követően a nagyter-gazdaság és autarkia problémája rövid időre újra aktuálissá lett, majd a térség a húszas évek gondolkodóinak jóslatát beváltva a szovjet nagyhatalmi terjeszkedés áldozatává vált. Majd félévszázad kellett elteljen ahhoz, hogy a kilencvenes évek nagy európai átrendeződésének köszönhetően a Duna-medence országai a volt Jugoszlávia tagköztársaságainak többségének kivételével az Európai Unió tagjaiként vám és részben valuta közösségbe kerülhessenek egymással és a kontinens legtöbb államával. A történelmi lemaradás ledolgozása azonban még nagyon sok időbe telik.